

DET ÖPPNA OCH DET FÖRDOLDA

Runor i olika sociala miljöer från senvikingatid
till efterreformatorisk tid

Laila Kitzler Åhfeldt | Magnus Källström (red.)

RIKSANTIKVARIEÄMBETET

Riksantikvarieämbetet

Box 1114

621 22 Visby

Tel 08-5191 80 00

www.raa.se

registrator@raa.se

Riksantikvarieämbetet 2022

Det öppna och det fördolda. Runor i olika sociala miljöer från senvikingatid till efterreformatorisk tid.

Redaktörer: Laila Kitzler Åhfeldt och Magnus Källström.

Upphovsrätt text: copyright författarna.

Upphovsrätt bilder, där inget annat anges, enligt Creative Commons licens CC BY.

Villkor på <http://creativecommons.org/licenses/by/4.0/deed.sv>

Omslag: Dopfunten från Åkirkeby på Bornholm. Foto: Roberto Fortuna, Nationalmuseet.

ISBN 978-91-7209-900-5 (PDF)

ISBN 978-91-7209-901-2 (Tryck)

Innehåll

- 4 Inledning
- II MARCO BIANCHI
Sociolingvistiska perspektiv på runinskrifter:
En ökryssning med några semiotiska landstigningar
- 43 KRISTEL ZILMER
Kirkeinnskrifter – samtaler mellom person og rom
- 63 LISBETH M. IMER
Runic writing on Bornholm
- 89 PER STILLE
Vecket i drakens knä – en ornamentalt detalj funnen på
runstenar i Uppland och på Öland
- 105 MAGNUS KÄLLSTRÖM
Runorna i dörren till Hulterstads kyrka (Öl 60) och den
sena runtraditionen på Öland
- 133 LAILA KITZLER ÅHFELDT
Runor i orostid: Runornas användning på Gotland kring
inbördeskriget 1288 och erövringen 1361
- 165 MAGNUS KÄLLSTRÖM
Carl Säves resa på Bornholm sommaren 1865
- 201 Författare

ESUME

ES JOANNIS LINDIUS
MARTIJ ANNO 1655

BARCK

Kirkeinnskrifter

– samtaler mellom person og rom

Innledning

I en artikkel om runebruk i middelalderkirker skriver Helmer Gustavson (1991:551):

Det rika materialet av runinskrifter som ristats in eller målats på veggarna i vissa medeltida sockenkyrkor framkallar osökt tanken på kyrkobyggnaden som en medeltida handskrift där veggarna utgör bladen i handskriften.

Vegger og andre bygningsdeler med runer møter oss i et antall kirker rundt omkring i Skandinavia. Runene er risset eller ripet inn i stein, tre eller kalklag, noen ganger er de malt. Innskriftene står alene eller er samlet som klynger på ulike steder; i tillegg til runer ser vi tegninger, bokstavinnskrifter og andre markeringer.

Denne boka drøfter øyenes runebruk i private og offentlige sammenhenger. Tidligere forskning har framhevet at Öland, Bornholm og Gotland viser varierende former for runebruk, med funn ”ojämmt fördelade över tid, rum och karaktär” (Kitzler Åhfeldt 2017:215). I en studie av innskrifter på personlige gjenstander, konkluderer Kitzler Åhfeldt (2020:163):

Runic competence may have been limited on Bornholm, where runic inscriptions are basically restricted to runestones and amulets, while the use of runes was an everyday custom on Gotland.

På Öland antyder funnene en mer blandet runebruk (ibid).

Fig. 1. Deler av feltet ved triumfbuen i Källunge kirke med runer og andre innrissinger. Foto: Bengt A. Lundberg, Riksantikvarieämbetet.

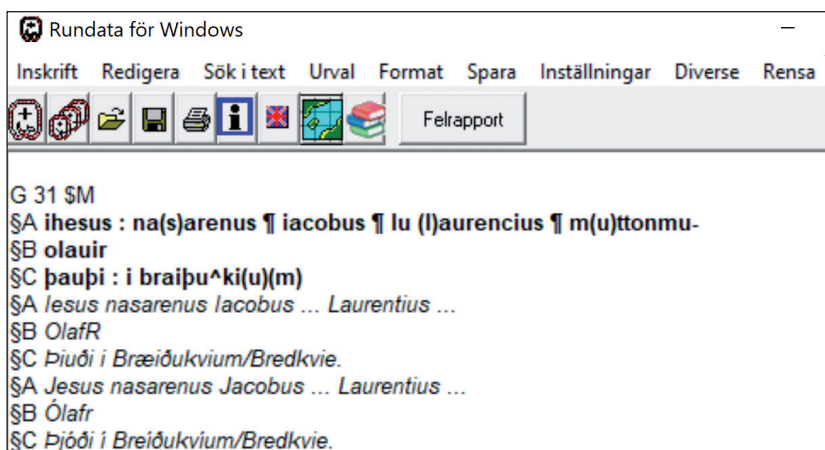

Fig. 2. G 31 i *Sammordisk runtextdatabas* har ett overordnet signum og flere undergrupper. De ulike gruppene og sekvensene kan også vurderes som egne innskrifter.

Når det gjelder kirkeinnskrifter, er det rikelig med funn fra Gotland, mens lite er kjent fra Bornholm og Öland. Bornholm har enkelte kalkkristninger i kirkene fra Ibsker (DR EM85;432E) og Nyker (DR EM85;432F).¹ Öland har noen flere innskrifter, med rundt ti (eller flere) sekvenser i kirkebygninger; enkelte er samlet under ett signum (f.eks. Ö1 NOR1987;10 fra Källa gamle kirke, i *Sammordisk runtextdatabas*); ikke alle nyere funn er kommet med i tilgjengelige oversikter. Et kjent, nå tapt eksempel er fra etterreformatorsk tid, fra rundt 1550 (Ö1 34†). Et sted i koret til Runstens kirke skal en Johan Olofsson fra Kalmar ha beskrevet runekunnskapen som en viktig ferdighet for kirkeherren – et vitnesbyrd om den lærde interessen for runeskrift.²

Materialet fra Gotland vitner om aktive runekunnskaper hos flere enn den lærde kirkeherren. Innskriftene spirer ut fra en tradisjon over flere hundreår, med en del funn fra seinmiddelalder og etterreformatorsk tid. Fra gotlandske kirker dukker det dessuten med jevne mellomrom opp tidligere ukjente eller ikke registrerte funn (se Källström 2013,

1 Databasen *Danske Runeindskrifter* registrerer det første som Bh 44, det andre som Bh 32. Andre funn omfatter DR 368 på en helgenfigur, i Sankt Pouls kirke og DR 373, Åker-døpefont (import fra Gotland).

2 Öland har i tillegg noen skriftbærende gjenstander fra kirkemiljøet. Fra Runstens kirke er det også kjent en messebok (trykt 1541) med runeskrevne vers på latin (Ö1 35, se også Källström i denne publikasjonen).

2014a–d, 2015–2016, 2016, 2017a–c, 2018, 2019 og 2020a–b). Tapte innskrifter blir gjenoppdaget, og nedslitte eller krevende sekvenser får nye lesninger eller forklaringer (Källström 2016; Lerche Nielsen 2019).

Denne artikkelen løfter fram kirkeinnskriftenes mangfoldige forskningspotensial, illustrert ved det gotlandske materialet. Mangfoldigheten viser seg ved omfanget innskrifter, deres egenskaper og betydninger i en kirkelig kontekst. Det er vanskelig å fastslå hva konsepter som privat og offentlig innebærer i relasjon til historiske praksiser. Med runematerialet fra middelalderen er det heller flytende skillelinjer og overlappinger som vekker interesse. Nettopp derfor er innskrifter fra kirker interessante. De er blitt til i et samspill mellom verbale, visuelle og materielle uttrykksmåter innenfor et spesielt rom. De gjenspeiler religiøse og pragmatiske motiver, personlige og kollektive interesser. Materialets karakter lar oss spore flere skriftbrukere og -praksiser (Zilmer 2016; se også Holmqvist 2018 om uttrykk for ulike ”selv” i Nidarosdomen i Norge). Artikkelenes hovedmål er å drøfte – på basis av gotlandske innskrifter – hva runebruk i kirker forteller om samhandling mellom ulike deltakere i et fellesskap, som var definert av kirkerommet. Runebruk er forstått som produksjon og resepsjon av innskrifter, med aktive og passive tilganger. Artikkelen tar opp noen sider ved runebruken i gotlandske kirker som en inngang til bredere diskusjoner rundt kirkeinnskrifter som fenomen. Jeg drøfter hvilken betydning og virkning ulike innskrifter har hatt, hvordan enkeltinnskrifter har oppstått og inngått i et felles rom, og hva deres tilstedeværelse kan si om personlige og kollektive sider ved runebruk i kirker.

Hva er kirkeinnskrifter?

Mange skandinaviske runeinnskrifter fra middelalderen er tilknyttet kirkemiljøet. I tillegg til innskrifter i bygninger er runer belagt på kirkelig inventar og gjenstander: kirkeklokker, døpefonter, røkelseskar, krusifikser, nøkler, dørringer og beslag. Størsteparten av gravmonumenter har sin tilhørighet i kirkesettingen, med Gotland som et prakteksempel. Dessuten er en del vikingtidens runesteiner gjenbrukt i kirkebygninger (se Wilson 1994; Øby Nielsen 2007). Kirkeinnskrifter kan altså omfatte flere slags innskrifter og gjenstandstyper. Denne teksten ser på innskrifter som har oppstått i kirkerommet ved å ha blitt risset inn eller malt på bygningsdeler. I en tidligere studie er andelen tilsvarende

innskrifter vurdert å utgjøre cirka 25% av middelalderens runekorpus i Skandinavia (Zilmer 2016:199). Oversiktene må justeres med tanke på nye funn, men det generelle bildet er representativt.

I undersøkelser av kirkeinnskrifter er det viktig å ta hensyn til terminologiske-teoretiske valg, ikke minst med begrepene 'graffiti' og 'innskrift'. I epigrafisk forskning har en konvensjonelt arbeidet ut fra et skille mellom graffiti og innskrifter. Graffiti er forklart som uformelle, spontane, ikke-sanksjonerte skriblerier og tegninger, innskrifter som formelle, planlagte, monumentale og varige uttrykksformer (f.eks. Favreau 1997:5–26; Koch 2010:489–506). Graffiti er videre forstått som en sekundær tilføyelse til eksisterende innskrifter og overflater. På et slikt grunnlag kan innrissinger på kirkevegger jevnt defineres som (uformell) graffiti, mens en også kan forsøke å sile ut de uttrykksformene som lar seg beskrive som innskrifter av eksplisitt formell eller monumental karakter.

I nyere skriftkulturelle studier har en derimot funnet det formålstjenlig å skille mellom primær, sekundær og tertiær skriving (Franklin 2002; konseptene er brukt i runologisk forskning av Zilmer 2020). Primær skriving er knyttet til gjenstander som ble produsert som skriftbærere – for eksempel små tre- eller beinstykker som dannet skriveunderlag. Sekundær skriving er en integrert egenskap ved gjenstanden, men det er ikke det skrevne som har vært avgjørende for at gjenstanden ble laget. Dette ser vi i forbindelse med funksjonelle gjenstander som verktøy, brukssaker, smykker og annet, som ble utstyrt med skrift. Tertiær skriving dekker tilfeller der skrift utgjør et (senere) tillegg til en gjenstand eller en overflate; det kan samtidig endre på skriftbærerens opphavlige intensjoner (se mer hos Franklin 2002). Opererer vi med de nevnte kategoriene, kan de fleste kirkeinnskrifter forstås som uttrykk for tertiære skrivepraksiser – elementer som legges til på en eksisterende flate. I de tilfeller der innskriftene er arkitektonisk integrerte og harmoniserte med sine omgivelser (og utført under bygningsprosessen) – kan de uttrykke en sekundær praksis.

Ulike måter å kategorisere innskrifter på har sine utfordringer, og skillelinjer mellom dem er flytende. Jeg legger til grunn en dynamisk forståelse av skrivepraksiser i kirkerommet som framhever deres sammensatte karakter uten å være bundet til bestemte kategorier eller motsetninger av typen (primære/formelle) innskrifter vs. (sekundær/uformelle)

Fig. 3. Begynnelsen på innskriften G 238 som løper inne i det røde båndet, Källunge kirke. Foto: Bengt A. Lundberg, Riksantikvarieämbetet.

mell) graffiti. Denne tilnærmingen interesserer seg for hvordan ulike former for eller lag av skriftlige-visuelle uttrykk kunne være motivert fra og inngå i et kontinuerlig samspill med sine omgivelser – som de også kunne omforme. Et annet viktig perspektiv er at skillet mellom skrift/språk vs. tegning/bilde ikke er entydig. Innskriftenes tilhørighet i et større, multimodalt rom kunne frambringe ulike former for resepsjon. For eksempel, et malt navn med runer på en vegg kunne på samme tid bli lest og opplevd visuelt. Oppsummert bruker denne artikkelen 'innskrift' som en samlebetegnelse for varierte skriftlige-visuelle praksiser. Ut fra bokas fokus er det en naturlig avgrensning å fokusere på innskrifter med runeskrift. Det er likevel viktig å huske på at runene kunne opptre sammen med andre markeringer – fra småriss til figurativ graffiti og tekster med latinskrift. Disse uttrykksformene er komponenter av et helhetlig kirkerom (om Gotlands kirkeinnskrifter, illustrert ved tallrike skipsristninger, se Busch, Haasum og Lager-

löf 1993). I drøftingen av individuelle innskrifter følger jeg en kontekstuell framgangsmåte der jeg ser på innskrifter som elementer som har oppstått i og hører til i et sammensatt rom.

Mangfoldig materiale

Runologiske korpusutgaver har publisert deler av det kjente skandinaviske kirkematerialet. Tidligere forskning har gitt oversikter, presentert funn fra bestemte kirker eller gransket enkelte (grupper av) innskrifter (se henvisninger i Zilmer 2016). De siste årene har både kjente og nye funn fått oppmerksomhet (f.eks. Källström 2016; Holmqvist 2018; Imer 2018; Lerche Nielsen 2019).³ Det er likevel behov for videre analyse, i kombinasjon med nye kartlegginger – ikke minst med runekorpuset fra gotlandske kirker.

Ett moment har å gjøre med materialets omfang, antall bevarte eller kjente innskrifter. Gotland er det mest funnrike området for kirkeinnskrifter i Skandinavia.⁴ Om vi tar utgangspunkt i registreringer i korpusutgaven og andre oversikter (som *Samnordisk runtextdatabas*), kommer dette ikke tydelig fram. En som ikke kjenner materialet kan undervurdere omfanget. Källström har kommentert (2016:36):

Vid publiceringen i *Gotlands runinskrifter* valde man [...] i regel att uppta alla putsinnskrifter i en kyrka under ett och samma nummer, men med olika undernummer och denna gruppering har bibehållits i runtextdatabasen.

Både overordnede signum og undergrupper kan i praksis omfatte flere sekvenser som ikke utgjør én sammenhengende innskrift. Det er registrert runeinnskrifter fra over 50 kirkebygninger på Gotland. Innskriftene er ordnet i cirka 100 overordnede signumposter (tallet er basert på materialets organisering i korpusutgavens to trykte bind, den digitale versjonen av tredje bind, i kombinasjon med signumposter i *Samnordisk runtextdatabas*).⁵ Tallet vil øke når diverse nyfunn får sine registreringer. Antallet individuelle runesekvenser – der flere kan være

3 Nylig er det blitt fullført et doktorgradsprosjekt i Norge av Karen L. Holmqvist der også kirkematerialet inngår.

4 Gotland har også flere funn av innskrifter på kirkelig inventar, samt et stort antall gravmonumenter.

5 Det nøyaktige antallet signumposter avhenger bl.a. av om vi oppfatter innskrifter på enkelte større eller fastmonterte innredninger som del av selve bygningen eller ikke.

egne ytringer – er imidlertid betydelig høyere. En foreløpig litteraturbasert vurdering er at det dreier seg om mer enn 250 innrissinger med runer, med et antall nyfunn fra de siste årene. I et framtidig forskningsprosjekt vil det være viktig å foreta en detaljert vurdering av tilsvarende forhold.

Samtidig er den slags bedømmelser vanskelige siden flere sekvenser er nedslitte eller skadet. Det kan være umulig å slå fast om de utgjør en enhetlig innskrift. Med tydelige sekvenser kan det være usikkert om de står i sammenheng eller stammer fra ulike skrivehendelser. At de står fysisk samlet eller i nærheten av hverandre er ikke nok, for det kan dreie seg om en gradvis opphoping av innskrifter over tid. Flere innskrifter kunne legges til på flater der det fantes noen innrissinger fra før. Noen gjentar og etterligner hverandre eller følger et logisk mønster. Lerche Nielsen (2019:11) har kommentert dette i analyse innskrifter fra Bunge kirke på Gotland. Kirkeinnskriftenes dialogiske egenskaper er tidligere drøftet i undersøkelser av funn fra andre områder (Zilmer 2016, spesielt ss. 212 f.; Holmqvist 2018).

Både indre og ytre forhold er viktige når vi ser på enkeltinnskrifter og materialet som helhet. Et eksempel fra *Samnordisk runtextdatabas* illustrerer dette (fig. 2).⁶ Innskriftene med signum G 31 (se *Gotlands runinskrifter*, GR 1:36 f.) er belagt på ulike plasser i/ved koret i Fide kirke. Tre undergrupper er registrert ut fra plassering: A) innskrifter på korets nordvegg, B) triumfbuens (korbuens) nordlige del og østlige vegg (ved siden av en tegnet menneskefigur), og C) korets sørlige vegg, til venstre for korportalen. Det finnes i tillegg andre merker og innrissinger rundt innskriftene. Spørsmålet er blant annet om de med undernummer A burde regnes som egne innskrifter. En sekvens finnes til høyre for et veggskap: **ihesus : našarenu**s (14,5 cm lang, med 1,5 cm høye runer). Et stykke videre til høyre står **iacobus** (10 cm lang, inntil 3 cm høye runer) og under det **lu** og **laurencius** (lengde på cirka 16 cm, runene inntil 3 cm høye). Et stykke nedenfor finnes **muttonmu-** (12,5 cm lang, runene inntil 3 cm høye).⁷

6 I rammene av prosjektet *Evighetsrunor* ved RAÄ ble det i desember 2020 lansert en ny digital plattform av runeinnskrifter, *Runor* (se: <https://app.raa.se/open/runor/search>). Dette utgjør nå en vanlig ressurs, utover den tidligere utbredte runetekstdatabasen.

7 Ifølge personlig kommentar fra Magnus Källström, kan noen ytterligere ristninger på samme veggflate muligens tolkes som runer.

Innholdsmessig har vi i del A først å gjøre med omtale av Jesus fra Nasaret, mens **iacobus** og **laurencius** henviser ifølge utgaven trolig til apostel Jakob og helgenen Laurentius (GR 1:37). Samtidig kan kirke-innskrifter bestå av personlig navnegraffiti. Dette er nevnt med G 31B **olair**; tolkningen er Olav, og navnet er satt i sammenheng med menneskefiguren (selv om vi nok ikke vet om de hører sammen). Ser vi på sekvensene i G 31A samlet, styrker referansen til Jesus fra Nasaret og den kirkelige settingen den religiøse tolkningsrammen. Det betyr likevel ikke at alle sekvensene stammer fra samme skrivehendelse, de kan ha oppstått som tillegg til hverandre. Det er også ukjent hva sekvensen **muttonmu-** kan ha forsøkt å formidle.

Kirkerommet er karakterisert som en multimodal og -medial arena der kommunikasjonen gikk for seg på varierte måter (Aavistland 2010). Et forskningsmessig viktig moment gjelder innskriftenes distribusjon i rom. Da må vi imidlertid også ta hensyn til hvordan bygningene og interiørene har endret seg, hvordan kalklagene kan ha blitt omformet eller ødelagt. En generell gjennomgang av gotlandske kirker viser flest forekomster av bevarte/registrerte runeinnskrifter på vegger i tårnrommet/-kammeret, korets nord- og sørvegger, samt i deler av skipet (*långhuset* på svensk) – spesielt på sørlige/sørvestlige vegger eller i tilknytning til portalene (se også Källström 2016:46). I området rundt koret har korbuen/triumfbuen og portalene vært brukt en del, innskriftene er plassert på de bygningsdelene eller i deres nærhet. I tårnrommet finnes det innskrifter på ulike vegger, gjerne ved portalene. Tårnbuen – som nå kan danne en overgang mellom tårnet og skipet – har også en del funn. Funnbildet som vi står over i dag, har som sagt sine tydeligere begrensninger, blant annet med tanke på hvor store deler av opprinnelige kalklag som gjennom årene er blitt hentet fram, og hva som er blitt omformet og fjernet for godt. Mye er borte, og mye er utvilsomt endret.

Den synlige distribusjonen, sammen med noterbare små klynger med innrissinger kan likevel gi oss noen ideer om hvordan kirkerommet kunne bli brukt (dette også ut fra kunnskaper om innskrifter og andre funn fra flere (skandinaviske) kirker).⁸ Noen forhold belyser

8 En funnkategori som kan være av interesse i en videre sammenligning av innskriftenes mulige distribusjon og konsentrasjon er myntfunn under kirkegulv, sett i sammenheng med kirkearkitektur, ritualer og andre romlige bruksmåter; se f.eks. Gullbekk, Kilger, Kristensen & Roland (2021).

hvilke områder eller bygningsdeler som kunne utgjøre visuelle-symbolske fokuspunkter eller inngå i sentrale kommunikative soner (om fokuspunkter i svenske middelalderkirker, se Nilsén 2003). Portalene er en betydningsfull sone; det samme gjelder tårnbuen og korbuen. De kan ha fungert som innganger eller markert overgangssoner; i tråd med endringene over tid, kunne deres funksjoner omformes. En pilotstudie utført av Jones (2010), om innskriftenes distribusjonsmønstre i norske stavkirker, viser også til portaler og nærliggende områder som egnede plasser for runeinnskrifter. I tillegg noterer Jones bruken av veggflater i koret og skipet, samt søyler. På søylene brukes gjerne de vestlige sidene – vendt mot menigheten i skipet.

Praktiske faktorer ved kirkerommenes utforming har påvirket de valgene runerissere tok. I rammene av den felles kirkelige settingen er innskriftene samtidig på ulike måter knyttet til hverandre. Deres tilstedeværelse er interessant ut fra et resepsjonshistorisk perspektiv. En del overflater og bygningsdeler lar oss spore en opphoping av markeringer over tid. I Källunge kirke på Gotland finnes det små sekvenser med runer på et felt som bærer eldre kalkmalinger (se G 238 og G 239 i GR 3).⁹ Malingene er kommet fram gjennom restaurering (Kolmodin og Kettunen 2011).

Kirken er en syntese av et eldre romansk skip med et vestlig tårn fra rundt midten av 1100-tallet og et stort gotisk kor fra 1300-tallet; den romanske delen fungerer nå som en forhall til den gotiske kirken. Runene finnes på den gamle triumfbuens nordlige vegg, i vestlig del av det gotiske koret. Utover runene viser feltet andre innrissinger: bumerker, figurative motiver, navn med bokstaver og datoer (fig. 1 og fig. 3).

Malingene har sannsynligvis vært overkalket og ikke synlige da flere av innrissingene ble laget (Kolmodin og Kettunen 2011:41). Den lengste og best synlige runesekvensen løper inne i et rødt bånd på veggen. Båndet danner et visuelt fokuspunkt og en skriftramme for runene. Her kan plasseringen vise at runene ble ristet på et tidspunkt da i alle fall deler av kalkmalingene fortsatt var synlige (jfr. Kolmodin og Kettunen 2011:44). Opphopingen av innskrifter i feltet ved triumfbuen vitner om en aktivt brukt sone i kirken der flere valgte å sette sine spor.

9 Se: https://www.raa.se/app/uploads/2013/09/05_kallunge.pdf.

Personlige og kollektive uttrykk i et kirkerom

Runeinnskrifter og andre markeringer i kirker er laget av ulike mennesker over tid. De individuelle ytringene har oppstått i et fysisk og sosialt rom, og de har vært med på å forme et felleskap. Noen tekster ytrer en tydelig forventning om å nå bestemte mottakere. Andre kan framstå som private skriblerier, men får en utvidet virkning gjennom sin tilhørighet til kirken. Innskriftene vitner om samhandling på ulike nivå, mellom ulike aktører.

I en studie av det norske kirkematerialet har jeg skilt mellom følgende hovedtyper innskrifter, ut fra tekstuelle trekk (Zilmer 2016): personnavn (evt. kombinert med andre utsagn); risterformler; bønner, påkallelser, religiøse referanser; gravformler; dedikasjoner, offentlige opplysninger; mester- og håndverkerformler; (deler av) runerekken *fupork*; sekvenser med runer som kan være uten språklig mening; formelord, forkortelser, akronymer; enkeltstående runetegn eller runelignende former. Lignende typer kan spores i det gotlandske materialet, men det er mer sammensatt. Innskriftene på Gotland er blitt til over et lengre tidsrom. Flere er lengre og komplekse innskrifter som fletter sammen ulike opplysninger. Vi kan legge merke til innskriftenes varierte kommunikative egenskaper – hvordan de formidler ved hjelp av ulike stemmer, bruker identifiserende referanser eller forankrer opplysningene i tid og rom. Plasseringene deres viser at ulike deler av kirkerommet ble brukt til innrissinger.

Den følgende diskusjonen illustrerer enkelte trekk ved materialet, ut fra kontekstuelle perspektiver som betrakter innskrifter som elementer i et større rom – praktisk og symbolsk sett. En direkte måte å gjøre seg synlig på i et rom er å skrive sitt navn eller en annen kort melding på en tilgjengelig overflate. Et gjennomgående element i kirkeinnskrifter er personnavn. Å risse et enkelt navn var en tilstrekkelig skrivehandling – som for eksempel kvinnenavnet **sikun**, Sigunn på nordlig korvegg i Mästerby kirke viser (G ATA-351-1661-2014, se Källström 2014d). Enkelte ganger er det usikkert om navn viser til reelle personer. Latinformene eller det forhold at bestemte navn nevnes sammen, kan antyde en kristen tolkningsramme. Slike innskrifter påkaller hellige skikkelser og belyser praksisen med å føre opp fromme ønsker innenfor et hellig rom.

Innskrifter som inneholder reelle personnavn kunne uttrykke varierende hensyn. En del ble laget under oppførselen av kirkebygget eller var motivert ut fra byggeprosessen. Håndverker- og mestersignaturer, samt sponsorinnskrifter opplyser om mennesker som var med på å opprette eller utvikle kirkerommet. Innskriftene omfatter alt fra korte utsagn til lengre lister. De vitner om ulike individers bidrag, samtidig som de fester de omtalte menneskers navn og rolle i den kollektive hukommelsen. Fra Hejnums kirke er det kjent flere sekvenser med navn eller deler av navn (se G 247 i GR 3; om nye funn se Källström 2012a–b; 2013).¹⁰ Sannsynlige steinhoggernavn er belagt utvendig i tårnmuren, steinene er plassert høyt oppe, og innskriftene må ha blitt laget før steinene ble murt inn. Flere steiner med steinhoggermerker er også kjent fra tårnet – på samme måte en identifikasjon av involverte arbeidere. Når steinene ble murt inn i kirken, ble markeringene en varig del av bygningen.

Innskriftenes plassering, deres formelle og fysiske egenskaper har mye å si for hvordan budskapet kunne nå andre. Med noen navn og opplysninger har det åpenbart vært et ønske om å gi dem en fremtredende posisjon i rommet. Noen innskrifter må ha vært planlagt som en integrert del av konstruksjonen. G 291 fra Hellvi kirke er en mesterformel med dypt innrissede runer som sammen med ornamental utsmykning fenger oppmerksomheten på korportalens ytre side i tympanonfeltet, over døren (fig. 4). Innskriften er fra rundt midten av 1200-tallet (GR 3; Snædal 2002:131).¹¹ Den forteller om arbeid med kirkeutforming: **lafranz botuiðarsun maistera gerði kirkiu þisa : af yskilaim**, *Lafrans Bötviðar sun maistera, gerði kirkiu þessa, af Yskilhaim*, ”Lafrans, sønnen til mester Botvid, fra Eskelhem gjorde denne kirken” (Snædal 2002: 131). Teksten er en type kunstnersignatur, Lafrans’ rolle er forklart som arkitekt og billedhogger (se GR 3). Innskriften viser hvordan en brukte kirkerommets arkitektoniske muligheter til skriftlig, visuell og materiell formidling.

Mange innskrifter med personnavn ble lagt til som elementer i rommet over tid, gjennom kontinuerlig bruk av kirken. De er belagt på forskjellige plasser – fra tårnrommets vegger til ulike steder i eller ved koret. Noen navneinnskrifter og korte utsagn kan minne om tilfeldige skriblerier; de er gjerne blitt forklart som spontant tidsfordriv

10 Se: https://www.raa.se/app/uploads/2013/09/07_hejnum.pdf.

11 Se https://www.raa.se/app/uploads/2013/09/17_hellvi.pdf.

Fig. 4. Innskriften G 291 fra Hellvi kirke. Foto: Bengt A. Lundberg, Riksantikvarieämbetet.

eller øvelser. Når kirkebygget brukes som skriftarena, får personlige uttrykk flere virkninger. De viser hvordan mennesker tok del i kirken. Personnavn, ristersignaturer og andre utsagn var en måte skrive seg inn i rommet på. Innskriftene med personnavn kunne uttrykke et underliggende ønske om å sikre seg forbønn (se f.eks. Rozhdestvenskaja 2012). I den nevnte Hejnums kirke er det funnet en kalkinnrissing i nærheten av prekestolen. Den er lest og tolket av Källström (2013): **uil--mbr : hit : han : sum : u-r hier**, "Villiam het han som var her".¹² Teksten virker som et enkelt vitnesbyrd om en person på et bestemt sted, ikke ulik moderne graffiti. Adverbet "her" understreker nærværet på stedet. Plasseringen i kirken, ved prekestolen, må samtidig tas i betraktning. Settingen i seg selv kunne framkalle og motivere innskriften – som var en måte å markere sin tilknytning til kirken på. Noen markeringer ble også skapt som ledd under selve byggingen av

¹² Omtalt som G 247d i GR 3, jfr. *Samnordisk runtextdatabas*, G Byggnadsh2011-12;83.

kirken, muligens av mennesker som deltok i arbeidet eller på en måte ønsket å knytte seg til byggeprosessen. Et par runesekvenser fra Källunge kirke (en frase som kan tolkes som ”her satt...”, samt et personnavn, gammelsvensk *Helbiorn*) ble tydelig laget da kalklaget fortsatt var vått. Dette viser at de ble til mer eller mindre samtidig med de aktuelle kirkedelene (se nærmere i Källström 2020b:27, med diskusjon av den spesielle navneformen).

Pronomenbruken viser at runene/innskriften eller bygningen kunne tematisere egen tilblivelse. En slik innskrift finnes utvendig på vestportalens venstre side i Nårs kirke, G 381 **kaupi : skrivādi mik**, ”Kaupe skrev meg” (se supplement til GR 1, jfr. Källström 2015–2016:75, blant annet om identifikasjon av runeformer).¹³ I en lengre sekvens i koret til Norrlanda kirke G 152C (GR 2:38 f.) nevnes en sogneprest, Johan Lunde (**herra : iuān : lundi**). Runene finnes på østveggen i gangen fra koret til sakristi, omringet av andre innrissinger – spor etter en eller flere runerissende prester. Her er det kirken som taler: **han atti : mik : um : tiu : aar**, ”han eide meg i ti år”, står det forklart om presten. Slike innskrifter leder på hver sin måte oppmerksomheten mot personer som har oppholdt seg i eller utført sitt virke i kirken.

Noen interessante trekk i det gotlandske kirkematerialet har å gjøre med kontekstuelle referanser. I flere innskrifter får personer en identifiserende forankring i tid og rom gjennom gårdsnavn, stedsnavn eller andre tillegg – som de nevnte Lafrans fra Eskelhem og herr Johan Lunde. En annen kalkinnrissing i koret til Norrlanda kirke, G 152A, omtaler en **butuiper i akebu**, Botvid i Ekebys (GR 2:37). Gårdsnavnet er identifisert som Ekebys i Ganthem (Snædal 2002:168). Opplysninger om slektsgårder eller andre steder markerer lokale identiteter og tilhørighet. Betegnelser, yrkestitler eller henvisning til medlemskap i grupper knytter individene til et kollektiv. Gjennom tilsvarende referanser er innskriftene orientert mot et fellesskap. I en innskrift på nordveggen foran koret, øst for sakristidøren i Väte kirke, G 177 (GR 2:102 f.; fra 1400-tallet) er det lagret navn på en munk, en broder: **: broþir : iākōpr : āf : s-homj :**, *Brōðir Iakōpr af Īsomi*, ”Broder Jakob fra Isome” (se Snædal 2012:171). Runene er risset under et rødt innvielses kors, høyt oppe på veggen. Framtredende plassering styrker intensjonen om en veloverveid deltakelse i det hellige kirkerommet.

¹³ Se: https://www.raa.se/app/uploads/2013/09/27_sudertr.pdf.

Andre innskrifter vitner om en nærmest rettslig bruk av bygningen som en formell oppslagstavle der en kunne melde fra om inngåtte avtaler og forhandlinger. G 249 fra Fole kirke, som kan være fra 1300-tallet, formidler kirkeprestens og sognemenns vitnesbyrd om en avtale mellom to gårder, den gav rett til en part å krysse over en annens eiendom på veien til kirken (GR 3; jfr. Snædal 2002:150 f.).¹⁴ Innskriften er plassert på vestsiden til den sørlige korportalen; denne lagringen av opplysninger står i sammenheng med innskriftens offentlige betydning. Som nevnt, er sonen rundt portaler brukt en del til innskrifter og andre markeringer. Innskriften vitner om en felles bevissthet hos kirkemenn og menigheten, om viktigheten av å formidle sitt budskap på et egnet sted.

En annen type kontekstuell forankring er tidsfesting av innskriftens tilblivelse. Referansene gis i form av datum og/eller runekalenderopplysninger (se nylig Lerche Nielsen 2019). Tid- og stedmessige forankringer er et uttrykk for innskriftenes dialog med sine omgivelser, ikke minst med det rommet som de var en del av. Den malte teksten G 48 på den nordlige støttepilaren til triumfbuen i Eke kirke, dokumenterer tidspunktet da kirken ble malt (GR 1:64 f.; jfr. Källström 2019 om datering). Fra Akebäcks kirke kjenner vi til innskrifter på nordveggen i tårnrommet, G 217A–B, trolig fra seinmiddelalderen (GR 2:239–241; Snædal 2002:171). G 217A står i to rader ved et figurativt motiv; begynnelsen og slutten er delvis lesbare. Det starter med ”Nikulas skrev meg” (**nikulas : skraif : mik**), mens slutten angir et tidspunkt ved å vise til en av Mariamessedagene og datum ut fra runekalenderen. Ristningens opphav var knyttet til dette tidspunktet, muligens motivert ut fra en felles religiøs høytid.

Samspillet mellom personlige uttrykk og kollektive hensyn kommer på mange måter best til syne i de flertallige innskriftene som formidler bønner og påkallelser – disse dukker opp på varierte steder, i ulike former og formater. Den åpenbare motivasjonen er å be for noens sjel. En malt innskrift på skipets sørlige vegg, i nærheten av prekestolen, G 64 fra Silte kirke (GR 1:90 f.; trolig fra 1400-tallet), tar med en oppfordring om å be for Botvid Rangsarves sjel (se Snædal 2002:162). En kalkinnrissing på nordsiden til tårnbuen i Linde kirke, G 81B (GR 1:122; Snædal 2002:163) sier: **kup : hafi butuia : sial**, ”Må Gud ha Botvis sjel”. Flere innskrifter inviterer lesere med på bønner,

¹⁴ Se https://www.raa.se/app/uploads/2013/09/08_fole.pdf.

signalisert gjennom formuleringer og plassering. De kan adressere en hel gruppe, som i den kjente påminnelsen til jenter på døren til nordportalen i Mästerby kirke, G 191 (GR 2:136; midten av 1200-tallet, el. tidlig 1300-tallet): **moyar : hafin : ipra : byn : reta**, ”Jenter, framfør deres bønn rett”. Tilhørighet til det kristne fellesskapet og deltakelse i bønnepraksiser er et tydelig budskap. I en sekvens på østlig korvegg i Norrlanda kirke, G 152B står det som en universell oppfordring: **biþin : firir : allum : kristnum : sialum**, ”La oss be for alle kristne sjeler”. Kanskje tjente dette som en daglig påminnelse til presten og forsamlingen. Noen henvendelser retter seg mot kirken, som når en ber ”den hellige kirken hjelpe oss”. Dette sier en innskrift på nordveggen i tårnkammeret til Alskog kirke, G 108 (GR 1:188 f.); ordene er nedtegnet ved hvelvbuen mellom kammeret og kirkebygget – som en mulig markering av overgangen til det hellige rommet. Innskriftenes bønnespråk vitner om varierende stemmer og deltakere. Fra Lye kirke er det kjent et antall runeinnskrifter (se under G 104 og G 105 i GR 1:173–83). Samlingene i områdene rundt koret, triumfbuen, nordportalen, tårnrommet og -buen illustrerer bruken av store deler av kirkerommet. Flere innskrifter belyser variasjoner i bønneformler og religiøse utsagn, på folkespråk og latin. Ulike stemmer fører samtaler med hellige skikkelser, kirken og forsamlingen: ”Søte Herre Jesus Kristus, jeg ber deg...” (**syto hera : gesus : kristus : giak : biþr : þik : firi**, G 104Aa); ”Jeg er et arme syndige menneske...” (**iak ar : aþin arm syntih menniska**, G 104Ed); ”M[aria], hjelpe oss” (**m---- : ialppi os**, G 104B); eller ”Miskunne oss Gud og den hellige kirken” (**miskuni + us guþ k þaun helg- · kirk-**, G 104C). Innskriftene synliggjør ”jeg” og ”vi” – de enkelte talere og den større kristne forsamlingen. De var et ledd i den kollektive bønnetradisjonen som utfoldet seg i kirkerommet.

Avslutning

Innskrifter i gotlandske kirkerom gir innsikt i langvarig og aktiv runebruk, med ulike motiver og hensyn. Innskriftene formidlet personlige budskaper, samtidig som de inngikk i felles praksiser. En runebruker satte sine spor og markerte seg selv ved å delta – skriftlig, visuelt, materielt – i et rom. På samme tiden førte hen en samtale med andre, med forsamlingen og kirken. Plasseringen og posisjonen til innskriftene, samt deres innbyrdes relasjoner, er et uttrykk for disse samtalene.

Innskriftene som ble løftet fram her utgjør en brøkdel av materialet. Det er et komplekst korpus som krever videre undersøkelser og dokumentasjon, med vekt på å kartlegge omgivelsene til de ulike innrissingene nærmere. I internasjonal sammenheng er det gjennomført en del omfattende innsatser i undersøkelse av kirkegraffiti; et bredere flerfaglig fokus på materialet kan gjerne videreutvikles i skandinavisk forskning. Her ligger det mange muligheter for videre forskning – ut fra bestemte trekk i innskrifter, utvalgte kirker eller deres innskriftsamlinger. En større ambisjon kan være å utdype den kontekstuelle forståelsen av materialet, ved å studere runeinnskriftenes samspill med andre markeringer og andre typer funn og ikke minst med kirken som en fysisk og symbolsk konstruksjon. Runer, figurativ graffiti og andre innrissinger – samt ulike funn i, rundt og under bygningen – viser hvordan ulike mennesker var til stede og samhandlet med kirken. Kirken – det fysiske bygget og den sosiale-symbolske arenaen – gav en stemme til flere individer og grupper enn vi ellers hadde hørt om.

Referenser

- Aavistland, K B. 2010. Visualisert didaktikk? Det talte og det malte ord i norsk middelalder. I: *Vår eldste bok. Skrift, miljø og biletbuk i den norske homilieboka*, Odd Einar Haugen & Åslaug Ommundsen (red.). Oslo: Novus forlag, s. 217–45.
- Busch, P. von, S. Haasum & E. Lagerlöf. 1993. *Skeppsristningar på Gotland*. Stockholm: Riksantikvarieämbetet.
- Danske Runeindskrifter*. Database ved Nationalmuseet i København i samarbeid med Nordisk Forskningsinstitut på Københavns Universitet. <http://runer.ku.dk/> [Hämtad 20 november 2020]
- DR + nummer = runinskrift publicerad i *Danmarks runeindskrifter*. Ved Lis Jacobsen og Erik Moltke; under medvirkning af Anders Bæksted og K.M. Nielsen. Text. Atlas. Registre. 1941–42.
- DR EM + nummer = Moltke, E. 1985. *Runes and Their Origin, Denmark and Elsewhere*. Copenhagen.
- Favreau, R. 1997. *Épigraphie médiévale*. Turnhout: Brepols.
- Franklin, S. 2002. *Writing, society and culture in early Rus, c. 950–1300*. Cambridge: Cambridge University Press.
- G + nummer = runinskrift publicerad i GR.
- GR 1–2 = *Gotlands runinskrifter*. Granskade och tolkade av Sven B. F. Jansson, Elias Wessén, & Elisabeth Svärdström. 1–2. 1962–78. SRI 11–12. Stockholm: Almqvist & Wiksell international. (För nummer över G 222, se GR 3.)
- GR 3 = Gustavson, H. & Snædal, Th., manus till *Gotlands runinskrifter 3*. Tillgängligt som pdf-filer på Riksantikvarieämbetets hemsida. <https://www.raa.se/kulturarv/runor-och-runstenar/digitala-sveriges-runinskrifter/gotlands-runinskrifter-3/>
- Gullbekk, S. H., C. Kilger, S. Kristensen & H. Roland (red). 2021. *Coins in churches: Archaeology, money and religious devotion in medieval Northern Europe*. London: Routledge.
- Gustavson, H. 1991. Sockenkyrkan som skriftdokument. I: *Kyrka och socken i medeltidens Sverige*, O. Ferm (red.). *Studier till det medeltida Sverige 5*, Stockholm: Riksantikvarieämbetet, s. 545–62.
- Holmqvist, K. L. 2018. Names and prayers: Expressions of self in the medieval inscriptions of the Nidaros Cathedral walls. *Collegium Medievale* 2018, s. 103–49.
- Imer, L. 2018. *Rigets runer*. Aarhus: Aarhus Universitetsforlag.
- Jones, A. 2010. Portals to the Past. Distribution Patterns in Stave Church Inscriptions. <https://www.khm.uio.no/english/research/publications/7th-symposium-preprints/documents/jones.pdf>
- Kitzler Åhfeldt, L. 2017. Runbruk på Östersjöns öar: Öland, Gotland och Bornholm. I: *Arkeologi på Gotland 2. Tillbakablickar och nya forskningsrön*, P. Wallin & H. Martinsson-Wallin (red.). Uppsala: Institutionen för arkeologi och antik historia, Uppsala universitet & Gotlands Museum, s. 215–22.
- Kitzler Åhfeldt, L. 2020. Islanders' attitudes to runic script – personal objects with runic inscriptions on Öland, Gotland and Bornholm. In: *Relations and runes. The Baltic islands and their interactions during the Late*

- Iron Age and Early Middle Ages*, L. Kitzler Åhfeldt, C. Hedenstierna-Jonson, P. Widerström & B. Raffield (red.). Visby: Riksantikvarieämbetet, Gotlands Museum, s. 151–166.
- Koch, W. 2010. Epigraphy. I: *Handbook of Medieval Studies. Terms. Methods. Trends*, A. Classen (red.). Berlin, New York: De Gruyter, s. 489–506.
- Kolmodin, M. & R. Kettunen. 2011. Konservering av det murala måleriet i Källunge kyrka. *Byggnadshyttan på Gotland* 2009–2010, s. 35–50.
- Källström, M. 2012a. Årets första runfynd. K-blogg, den 2 april 2012. <http://www.k-blogg.se/2012/04/02/arets-forsta-runfynd/> [Hämtad 20 november 2020]
- Källström, M. 2012b. Nytt namn i Hejnum – och ett meddelande från medeltiden. K-blogg, den 5 oktober 2012. <http://www.k-blogg.se/2012/10/05/nytt-namn-i-hejnum-och-ett-meddelande-fran-medeltiden/> [Hämtad 20 november 2020]
- Källström, M. 2013. Nyfunna runor i Hejnum kyrka. *Byggnadshyttan på Gotland* 2011–2012, s. 79–84.
- Källström, M. 2014a. Undersökning av oregistrerade runinskrifter i Ala kyrka, Gotland. Rapport, RAÄ. <https://www.diva-portal.org/smash/get/diva2:1234601/FULLTEXT01.pdf>
- Källström, M. 2014b. Undersökning av en oregistrerad runinskrift i Sanda kyrka, Gotland. Rapport, RAÄ. <http://raa.diva-portal.org/smash/record.jsf?pid=diva2%3A1234600&dswid=-2743>
- Källström, M. 2014c. Undersökning av en oregistrerad runristning i Halls kyrka, Gotland. Rapport, RAÄ. <https://www.raa.se/app/uploads/2014/04/Unders%C3%B6kning-av-en-oregistrerad-runristning-i-Halls-kyrka-Gotland.pdf>
- Källström, M. 2014d. En återfunnen runristning (G 190B) och ett nyfynd i Mästerby kyrka, Gotland. Rapport, RAÄ. <http://www.diva-portal.org/smash/record.jsf?pid=diva2%3A1234604&dswid=4441>
- Källström, M. 2015–2016. Runfynd i gotländska kyrkor genom trettio år. I: *Byggnadshyttan på Gotland* 2015–2016, s. 67–75.
- Källström, M. 2016. Runor i puts – några nyfund från Gotland och Västergötland. *META Historisk-arknologisk tidskrift* 2016, s. 35–49.
- Källström, M. 2017a. Nyupptäckta runinskrifter i Anga kyrka. Rapport från RAÄ. <http://raa.diva-portal.org/smash/get/diva2:1434744/FULLTEXT01.pdf>
- Källström, M. 2017b. Murarmästarnas runor i Källunge. K-blogg, den 5 juni 2017. <http://www.k-blogg.se/2017/06/05/murarmastarnas-runor-i-kallunge/> [Hämtad 20 november 2020].
- Källström, M. 2017c. Oläsliga runor lästa i Ganthem och Lärbro. K-blogg, den 19 augusti 2017. <http://www.k-blogg.se/2017/08/19/olasliga-runor-last-i-ganthem-och-larbro/> [Hämtad 20 november 2020].
- Källström, M. 2018. Gömda runor och lucköppning i Lye. K-blogg, den 1 december 2018. <http://www.k-blogg.se/2018/12/01/gomda-runor-och-luckoppning-i-lye/> [Hämtad 20 november 2020].
- Källström, M. 2019. Nyfunna runor från gotländska kyrkväggar. K-blogg, den 24 november 2019. <http://www.k-blogg.se/2019/09/24/nyfunna-runor-fran-gotlandska-kyrkvaggar/> [Hämtad 20 november 2020].
- Källström, M. 2020a. Nya runor från Sproge. K-blogg, den 14 mars 2020. <http://www.k-blogg.se/2020/03/14/nya-runor-fran-sproge/>

- Källström, M. 2020b. *Helbjörn och Hallbjörn*. Ett par runsvenska namn i ljuset av en nyfunnen runinskrift i Källunge kyrka. *Studia anthroponymica Scandinavica* 35 (2020), s. 27–34.
- Lerche Nielsen, M. 2019. Skriften på væggen. Kalenderindskrifter og en allegorisk lønruneformel fra Gotland. *Arkiv för nordisk filologi* 134 (2019), s. 5–23.
- Nilsén, A. 2003. *Focal point of the sacred space. The boundary between chancel and nave in Swedish rural churches: from Romanesque to Neo-Gothic*. Translated by Martin Naylor. Acta Universitatis Upsaliensis: Figura Nova Series 30. Uppsala: Uppsala universitet.
- Rozhdestvenskaja, T. 2012. Written culture of medieval Novgorod in light of epigraphy. I: *Epigraphic literacy and Christian identity: Modes of written discourse in the newly Christian European North*, K. Zilmer & J. Jesch (red.). Turnhout: Brepols, s. 251–72.
- Samnordisk runtextdatabas*. Institutionen för nordiska språk, Uppsala universitet. <http://www.nordiska.uu.se/forskn/samnord.htm> [Hämtad 20 november 2020].
- Snædal, T. 2002. *Medan världen vakar. Studier i de gotländska runinskrifternas språk och kronologi*. Uppsala: Uppsala universitet.
- Sveriges Runinskrifter* 1–15, flere redaktører. 1900–. Stockholm: Kungl. Vitterhets Historie och Antikvitets Akademien.
- Wilson, L. 1994. *Runstenar och kyrkor. En studie med utgångspunkt från runstenar som påträffats i kyrkomiljö i Uppland och Södermanland*. Uppsala: Uppsala universitet.
- Zilmer, K. 2016. Words in wood and stone: Uses of runic writing in medieval Norwegian churches. *Viking and Medieval Scandinavia* 12, s. 199–227.
- Zilmer, K. 2020. Runic sticks and other inscribed objects from medieval Bergen: Challenges and possibilities. *Maal og Minne* 112 (2020/1), s. 65–101.
- Øby Nielsen, G. 2007. *Runesten og deres fundforhold. Magt og mentalitet, kontinuitet og brud i tiden for religions- og kulturskiftet cirka 950–1200*. Aarhus: Aarhus universitet.